

„Fából csinált és zsendellyel fedett...”¹ Faszerkezetek egykor és most Háromszék református templomépítészetében.

Danielisz Dóra

Bevezetés

Az épületek és tárgyak értékének megítélése folyamatosan változik. Korábban nem ismert, feltáratlan vagy értéktelennek ítélt emlékek újra felfedezése gazdagíthatja egy korábbi korszakról alkotott képünket vagy akár teljesen új megvilágításba helyezheti azt. E gondolat volt többek között a jelen tanulmányt is eredményező gyűjtőmunka alaptétele.

2015-2018 között zajlott az az egyéni gyűjtés, mely az egykori Háromszék vármegye – pontosabb lehatárolásban a mindenkori Sepsi, Kézdi, Orbai és Erdővidéki Református Egyházmegyék – templomállományának felmérését és dokumentálását célozta. Az épületek alaposabb megismerésén keresztül a szerző mind új tudományos, mind hasznos gyakorlati szempontokkal igyekszik gazdagítani az erdélyi, szűkebben véve pedig a háromszéki református templomépítészetről alkotott ismereteket. A kutatás első tanulságaiból született az elhatározás, hogy a faberendezések és épületszerkezetek kiemelt figyelmet érdemelnek, hisz gyakran ezek a vizsgált épületek legkevésbé ismert és értett részei, annak ellenére, hogy a legnagyobb csodálatot váltják ki akár a laikus szemlélőből is.

A vizsgált – és következőkben Háromszék példáján kifejtett – emlékek körébe értendők, mind a templomok belsőépítészeti kiképzéséhez tartozó faelemek (berendezések, karzatok), mind a térlefedés szerkezetei (famenyvezetek és faboltozatok), valamint a kiterjedtebb épületszerkezetek (fedélszerkezetek és haranglábak) és csupán a levéltári források, archív felvételek nyomán ismert fa-templomok szűk köre.

Templomi berendezések és karzatok

A belső tér berendezései mind a felületképzés és díszítések, mind felépítésük szempontjából érdekesek lehetnek számunkra. Míg azonban előbbiek gyakran jól dokumentált motívumok művészettörténeti, néprajzi kutatások által, úgy a szerkezetelemzések gyakran csak a restaurá-

torok, ácsmesterek és építészek érdeklődésére tarthatnak számot.

Az általunk vizsgált területen a templomi berendezések nagyrészt a 18-19. századból származnak. Közöttük olyan jól ismert példák is találhatóak, mint az illyefalvi (1786) és zabolai (1772/1896) erődtemplomok padjai és karzatai, vagy a feldobolyi templom berendezései (1768/1773). Fellelhetőek viszont szép számban kevésbé ismert emlékek, többek között ide sorolhatók a kézdimátisfalvi templom padjai és úrasztala (18. század második fele?), a kézdimártonfalvi templom orgonaszekrénye (1823-24), a bibarcfalvi templom egykori szószékkoronája (1897) vagy a sepsimagyarósi templom nyílászárói, berendezése és karzatai (1797).²

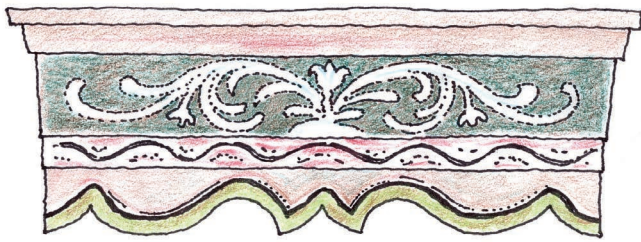
Előbbi jól kutatható csoporton túl, külön figyelmet érdemelnének a máig feltáratlan emlékek, melyek éppen rejtett voltak miatt még nagyobb veszélynek vannak kitéve. Közismert tény, hogy a padlások és pincék tömegesen rejtenek korabeli tárgyakat, illetve gyakran találunk másodlagosan beépített szerkezeteket vagy újra felhasznált berendezéseket jóval későbbre datált belsőépítészeti elemekben. Ezek közé sorolható többek között a keresztvári templom padlásán megtalálható szószékkorona hangvetője (1763)³ (1. kép), és a ma lefestett állapotban található szotyori templom padjai (18. század közepe?) (2. kép). Mindkét esetben még a helyszínen rögzítésre kerültek a tárgyak, illetve a rájuk vonatkozó megfigyelések – eredeti színezés és minták vélt nyomai.

A kevésbé ismert emlékek restaurátori és művészettörténeti kutatása, legalább az ismert típusok rögzítése fontos lenne számunkra, mert e tárgyak már csak számosságuk miatt is pontosabb képet tudnának festeni a 18-19. századi templomi berendezések milyenségéről. Megtudhatnánk, mit tekinthetünk helyi jellegzetességnek, vagy éppen „átlagosnak”, melyet csupán egy-egy kiragadott

¹ A cím utalás egy a Herepi János és Szabó T. Attila levéltári kutatásának nyomán közre adott publikációra, mely az egyik legteljesebb katalógusa Székelyföld faépítményeinek. Az idézet a kálnoki református harangláb leírásában olvasható. Herepi – Szabó T. 1939. p. 7.

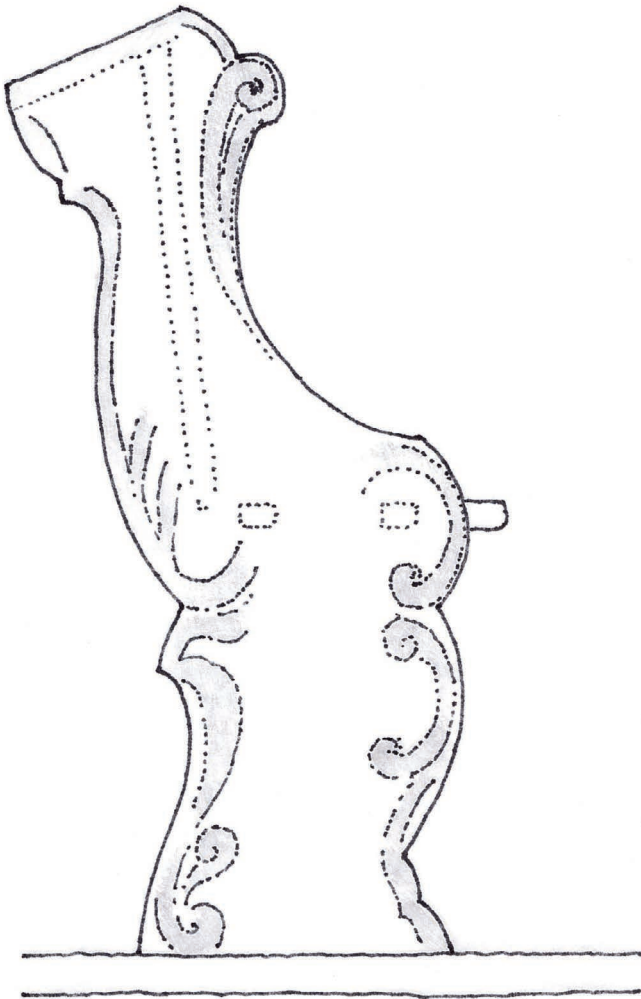
² A közölt adatok a helyszínen is megfigyelhető évszámok, illetve megtalálhatók: Tombor 1968.

³ A töredékesen fennmaradt szószékkoronát a szerző 2018 nyarán fedezte fel a keresztvári templom padlásán. A hangvető tetejére ceruzával az 1880-as dátumot írták, szegélyén körben azonban az alábbi festett szöveg volt olvasható: „*Est Istenében | tsináltotta Mo | hai Szabbo Jáno | s Ur · A · 1763*”. Ugyanitt több helyen azonosítható volt a tárgy egykori festése, mely világos és sötétzöld, valamint piros, barna, fekete és fehér színekben pompázhatott.

Keresztvár 2018.

1. kép. A keresztvári templom egykori szószékkoronájának részlete, 1763 (a szerző rajza, 2018).

Szotyor. 2015.

2. kép. A szotyori református templom egyik padprofiljának rekonstrukciós rajza, 18. század közepe (a szerző rajza, 2015).

eset bemutatásával nem tehetünk meg. Példaképekként tekinthetünk azokra a 19. és 20. században működő rajzolókra, akik munkássága nyomán az azóta átalakított vagy elpusztult faszervezetek emlékezete fennmaradt, kutatható számunkra. A budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben több kapcsolódó rajz is fellelhető, melyek Huszka József, Tichy Pál, László Gyula és Makoldy József munkáját dicsérik.

László Gyula Székelyszáldoboson végzett munkája példázza a mindenkori és újbóli dokumentálások hasznosságát. A profilozás és a méretek alapján jól megállapítható például az általa készített rajzon látható Mózes-szék esetében, az egykori és a ma a templomban álló bútor azonosága (3. kép).⁴

3. kép. A székelyszáldobosi Mózes-szék 1926-ban és napjainkban (forrás (1): Néprajzi Múzeum, Rajzgyűjtemény, Ltsz.: R1922, László Gyula rajza; (2) a szerző felvétele, 2017).

Az egykori liturgikus berendezés – stíluskritikai alapon – a 18. század közepéről, második feléből származhat, hasonlóan részletgazdag és máig fennmaradt berendezést többek között a szárazajtai református templomban találhatunk.

A karzatok kapcsán – melyek egyebek mellett a protestáns templomépítészet kiemelkedő térformáló berendezései – meg kell jegyeznünk, hogy a háromszéki emlékmű megglehetősen egyszerű és egységes szerkezeti képet mutat. A mellvédek kiképzése színesíti az egyszerű megjelenést, melyek a kazettás mennyezetekkel mutatnak rokonságot.⁵

Leggyakoribbak a templomokban haránt irányban felfekvő faszervezetek, melyeket egy-két láb támaszt alá. A karzatok többsége tehát egyszerű oszlop-gerendás, fő- és fiókváltós szerkezet. A karzatlábak kiképzése általában forgásszimmetrikus, fejezettel, lábazattal rendelkeznek, a padlószint alatt papucsfákra (4. kép) vagy épített alaptestre támaszkodnak, mely esetenként – például Kálnokon – előzmény templom alapfalait jelenti.⁶ Orgonakarzat esetén mindig fontos szempont a megfelelő teherbírás biztosítása, például a fiókváltók sűrítésével, épített karzatláb létesítésével. Ebben az esetben az orgonakarzatba történő

⁴ A régi Mózes-szék (Ltsz.: R1922) mellett a szószékkorona (Ltsz.: R1996) és az egykori „Nemesek széke” (Ltsz.: R1649) és az Úr asztala (Ltsz.: R1649) is ismert. A rajzokat László Gyula 1926-ban készítette.

⁵ Tombor Ilona mindössze két háromszéki karzatról emlékezik meg: Illefalva (1786), Felbodoly (1802). Tombor 1968. p. 130., 140.

⁶ Utóbbi bizonyító fényképfelvételt Bordi Zsigmond Lóránd és Méder Lóránt László tette közzé az alábbi tanulmányban: Bordi – Méder 2009. pp. 279.

4. kép. A feldobolyi templom nyugati karzatának papucsfái (a szerző felvétele, 2017).

5. kép. A magyarhermányi református templom karzatát tartó könyökfa részlete (a szerző felvétele, 2017).

integrálása is előfordulhat. Különleges esetet a magyarhermányi református templom U-alakú karzata mintáz, mely koránt sem biztos, hogy korábban egyedülálló volt a vármegyében. A hajót három oldalról körülölelő karzatnak nemcsak formája, de részletképzése is figyelemre méltó. Magyarhermányban láthatóak többek között az anyagukban rovasokkal és metszésekkel díszített könyökfák (5. kép), melyek a karzat megtámasztásában játszanak szerepet.

Kazettás mennyezetek és faboltozatok

Mindenkor kutatások közkedvelt tárgyai a templomok kazettás mennyezetei. Tombor Ilona jól ismert munkájában 13 mennyezetet számlál, melyre a vizsgált régióból

írott adat vagy tárgyi lelet vonatkozik.⁷ A szerző vizitációs jegyzőkönyvek, illetve a helyszíni felmérések alapján további hét 19-20. századi mennyezzettel egészítené ki a felsorolást.⁸

Legismertebb emlékek a háromszéki régióból a köpeczi (1767/1794), zabolai (1772), szacsvai (1761), valamint az egykori maksai (1766) és barátosi (1762) mennyezetek, melyek kvalitásukat tekintve valóban kiemelkedőek. Készítőikről kevés információ áll rendelkezésünkre, szerkezeti felépítésükről, vagy éppen fejlődéstörténetükről pedig még kevesebb.⁹ Szerkezzettörténeti szempontból pedig éppen az imént említett, közismert emlékek lennének a leginformatívabbak számunkra. A maksai és barátosi példák múzeumi gondozás alatt állnak, a zabolai vagy szacsvai mennyezet pedig a padlás irányából megközelíthető, tanulmányozható.

A barátosi mennyezet kapcsán pár évvel ezelőtt Mihály Ferenc és Szőcsné Gazda Enikő jelentetett meg közös tanulmányt, mely az eddigi ismereteket összegzi és egészíti ki a 18. század második felében működő háromszéki festőasztalosokról, illetve a mennyezet elemzését tartalmazza.¹⁰

A helyszíni felmérések – vagy a restaurátori beavatkozások alkalmával – nyílik lehetőség a szerkezetek alaposabb megfigyelésére. A szacsvai mennyezet esetében így állapítható meg, hogy a kazetták kontakt módon kapcsolódnak a tetőszerkezet kötőgerendáihoz, illesztéseikkel azok pontos kiosztását követik. Zabola esetében megfigyelhető a szentély felett, hogy a kazetták valóban a kiosztás sugallta egységekből állnak (6. kép).

6. kép. A zabolai református templom szentélye feletti kazettás mennyezet hátoldala (a szerző felvétele, 2017).

⁷ Ma is létező mennyezetek: Zabola, Szacsva, Maksa, Köpec, Kézdimártonfalva, Feldoboly, Barátos. Egykori mennyezetek Tombor Ilona nyomán: Torja, Sepsiszentkirály, Sepsibesenyő, Réty, Miklósvár, Komolló. Tombor 1968.

⁸ További kazettás mennyezetek: Kézdimátisfalva, Gidófalva, Angyalos, Erősd, Magyarhermány, Illyefalva, Szemerja.

⁹ A fentebbiekről többet: Mihály – Szőcsné Gazda 2012-2013.

¹⁰ Mihály – Szőcsné Gazda 2012-2013.

7. kép. Faboltozatok Háromszékről: (1) Málnás, (2) Lécfalva, (3) Papolc (a szerző felvételei, (1) 2015, (2) 2017, (3) 2017).

Egy kazetta három, hátul olykor két sávban egy-egy léccel összeszegelt deszkából áll össze. A kazetták egy a tetőszerkezettől független, a templom hossz tengelyére merőleges, fő és párhuzamos fiókváltós raszterbe illeszkednek. Megfigyelhető, hogy a főtartók a padlás gerendázatához töcsavarokkal kerültek felfüggesztésre, mely vélhetően egy későbbi megerősítés.¹¹

Kevésbé minőségi, vagy rejtett 18-19. századi emlékek azonban szépszerével akadnak még Háromszéken: Zoltán (19. század eleje?), Erősd (18-19. század?), Magyarhermány (1792), Kézdimátisfalva (1820) vagy éppen Angyalos (1800 körül?) és Gidófalva (18-19. század?) református templomaiban. Előbbi négy festett mennyezet, utóbbi kettő – látszatra – nem visel díszítőfestést. A gidófalvi templom szentélye mégis érdekes lehet számunkra, hisz, ahogy pár évvel korábban a karzatba beépítve is megtalálták festett szerkezetek darabjait¹², úgy az orgonakarzatról is jól kivehetőek a mennyezeten lemázolt díszítőfestések. A kazetták egy szimmetria tengelyre szerkesztett, négy virágból álló vagy indás motívumot tartalmaznak. A gidófalvihoz hasonló karzatba épített egykori táblák a feltorjai református templomban is láthatók.

A faboltozatok – amennyiben vakolt-meszelt, stuka-túrozott felületképzéssel készültek – gyakran elkerülik az avatatlan szemlélő figyelmét, tévesen falazott boltozatnak tűnhetnek. Felismerni azonban nem nehéz őket, mivel amennyiben a „falazott” boltozat emelkedése bármelyik pontban nulla vagy negatív, úgy vélhetően faszervezettel állunk szemben, mivel vasalás nélküli falazott szerkezet nem képes csak minimális húzófeszültség felvételére. Utóbbinak szemléletes példája található a málnási református templomban (7. kép).

E szerkezetek felépítését általában az jellemzi, hogy egymás mellett elcsúsztatott és összeszegezett deszkaívekkel imitálják a boltozati ívet, melyet a kötőgerendák oldalaira rögzítenek. Az eredetileg még téglány alakú

deszkák alját utólag fűrészelik a kívánt formára, majd erre készítenek deszkaterítést, léceztést, és vakolatréteget.¹³

Háromszék talán legizgalmasabb boltozataiként a lécfalvi (1877) és a papolci (1894) szerkezeteket nevezhetjük meg. A lécfalvi faboltozat megoldásában egyedülálló a mai Háromszéken (7. kép). Készítője egy a barokk kori tetőszerkezetek esetében gyakran alkalmazott megoldást választott a nagy kiterjedésű donga terheinek hordására. A tetőszerkezettől függetlenített vázrendszer 7 sarokmezev fakeretből áll, melyre a képen látható módon a keret oldalainak felező, illetve oldalt harmadoló pontjaiban a keretre merőleges lapolással toldott gerendázat fut végig. Iménti gerendázatra csonkok segítségével, kizárólag fakötések és faszegek alkalmazásával vannak befüggesztve másodlagos bordák, melyek felépítése a De L'Orme féle deszkaívekre, illetve egyéb, a környéken megszokott hajlított, toldott fa ívekre emlékeztet (pl.: a gidófalvi református templom diadalíve). A másodlagos bordarendszer aljára a templomhájó hosszában deszkázat van felszegelve, melynek alja egykor vakolat- és stukkóréteggel volt díszítve. Ez a típusú féldonga imitáció, mely a téglány alakú teret fedi, szerkezeti megoldásában találékony helyi építőmesterre vall.

A papolci templom már alaprajzát tekintve is egyedi e vidéken. A levéltári források nyomán az épület a korábban Alpár Ignác mellett Brassóban tevékenykedő építőmester, Szalay Ferenc tervei alapján készült¹⁴, arról nem tudunk pontos információt mondani, hogy a tető szerkezeti megoldásai is hozzá köthetőek vagy sem. A neogótika szellemében fogant templom keresztházzal és szentéllyel épült, belső terében három oldalon körbefutó acéltartókkal épített karzatszerkezettel rendelkezik. A teret öt keresztboltozat fedi, mely a historizáló faépítészeti egyik legszebb példája Háromszéken. A boltozat éleit masszív fa vázrendszer adja, mely a fentebbi gerendaívezetes rendszerekhez hasonló. A fő bordákat palást irányban mellékbordák merevítik és tagolják. Utóbbi bordázat

¹¹ Mihály Ferenc ötlete nyomán.

¹² Szócsné Gazda Enikő szíves közlése.

¹³ A De L'Orme féle szerkezetekről többet itt: Krähling – Laczkovics 2006.

¹⁴ Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára (Kolozsvár), Ltsz. XVIII. 4/1894 (sz. 242.)

hordja a deszkázatot és a vakolatréteget. A papolci boltozat azonban nem teljesen független a tetőszerkezettől. A tetőszerkezet minden főállásban a kötőgerenda helyén és helyett két oldalon díszes záródással kiképzett gerendacsonkokkal „szúrja át” a faboltozatot. A boltozat tehát az ébredő erőktől függően saját oldalirányú erőin túl a tetőszerkezet oldalnyomását is képes felvenni. Ez a tulajdonság mind a konstrukció leleményességének, mind az anyagválasztásnak a hozadéka (7. kép).

Történeti tetőszerkezetek

„Általában jellemző a keleti Erdély faépítészetére, hogy a nagy művészetek hatása még a nyugati résznél is kisebb mértékben érezhető rajtuk, csak elszórtan jelentkeznek. Önként értetődik ebből, hogy itt vannak azok az emlékek, amelyek leginkább függetlenek a kőépítészet hatásától, történeti stílusaitól és viszont leginkább ragaszkodnak a régebbi formákhoz, a kialakult hagyományos típusokhoz, amelyeknek jellegéből legtöbbet őriztek meg.”¹⁵ Balogh Ilona sorai jól jellemzik a székelyföldi faépítészetéről kialakult általános képet, mely a helyszíni kutatások során is megerősíthető, annak ellenére, hogy az újkori és középkori faépítészet emlékei már Erdélyben is egyre kisebb számban vannak jelen. A gyakran emlegetett faépítészet azonban közkedveltsége ellenére jóval kevésbé ismert számunkra, mint például a korabeli falazott szerkezetek. Legjobb példa utóbbiak szemléltetésére, a korabeli tetőszerkezetekről való ismereteink hiánya. Az elmúlt években szerencsére akadtak kezdeményezések, melyek utóbbi hiányosságok pótlásán dolgoztak. Példaként a csíkszeredai Anno Domini Dendrolab munkatársai Tóth Boglárka és Botár István 2016-ban végezték el a korabeli Sepsiszek történeti tetőszerkezeteinek és haranglábainak dendrokronológiai vizsgálatát, mely kutatás nemcsak az egyes szerkezetek kormeghatározását és építéstörténeti adalékait tartalmazta, hanem a munka összességében jó áttekintést ad egy összefüggő terület szerkezettípusairól.¹⁶

A mai Kovászna megye református templomainak és imaházainak történeti tetőszerkezetei a 16. századtól értelmezhetőek számunkra, hisz legkorábbi kapcsolódó emlékünk a sepsibodoki református templom szentélyének fedélszerkezete. A faanyag kivágásának ideje alapján 1525-re datált szerkezet¹⁷ mutatja a korabeli tetők jellegzetességeit: több emeletes kiképzés, a csomópontok faszeges és/vagy félfecskefarkas kapcsolatai, a merevítések – különösen az oszlopok esetében – a tér három irányában értelmezhetőek, valamint a szerkezet összességében megbonthatatlan egységet alkot (8. kép).

Szintén a bodoki templom hozható példaként a vizsgált csoportba tartozó 17. századi háromszéki tetők egyetlen fennmaradt példájaként. A hajó feletti szerkezet kora

1651-re tehető¹⁸, mely minden bizonnyal a Mikó Miklós által finanszírozott templomfelújítás eredményeként jött létre.¹⁹ Utóbbi tetőszerkezet középkori jellege ellenére már az újkori szerkezeti gondolkodással is rokonságot mutat. Bár az előbbi jellegzetességeit mind magán viseli, mégis megfigyelhető a fő- és mellékállások különválása, a főállásokban a barokk kori keretes szerkezet dűltszékeinek kezdetleges megjelenése. A tető hajlásszöge (60 fok körül), illetve a tölgyfa, mint anyagválasztás, is utal a szerkezet középkori jellegére (8. kép).

8. kép. A sepsibodoki református templom tetőszerkezete (a szerző felvétele, 2015).

Igazán tömegesen fellelhető, azonos korú tetőszerkezetek – nem meglepő módon – Háromszéken is a türelmi rendelet és az 1802-es földrengés hatására épült emlékszerkezetekben találhatóak. Néhány jellegzetes típust képviselnek a bodosi (1788-1794), az étfalvi (1802-1085) és a bitai (1808) templomok lefedései.

A bodosi templom Erdővidéken a 18. század végén több helyen is megjelenő példája annak, miként kell téglaboltozat fölé tetőszerkezetet emelni (9. kép). Ebben az esetben a tetőszerkezet oldalnyomását ferde vonófákkal veszi fel a szerkezet, a felső torokgerenda – vagy kakasülő – feletti sarokmerevítései már a középkorban kedvelt megoldások. Az bitai templom egy újkori, de már jóval korábbi szerkezeti megoldások jellegzetességeit hordozó példaként áll előttünk (9. kép). Háromszéki viszonylatban nem egyedülálló ugyanis az azonos állások sorolásából építkező szerkezet, mely minden állásában kötőgerendá-

¹⁵ Balogh 1935. pp. 55.

¹⁶ Tóth 2017.

¹⁷ Tóth 2017. pp. 115-122.

¹⁸ Tóth 2017. pp. 115-122.

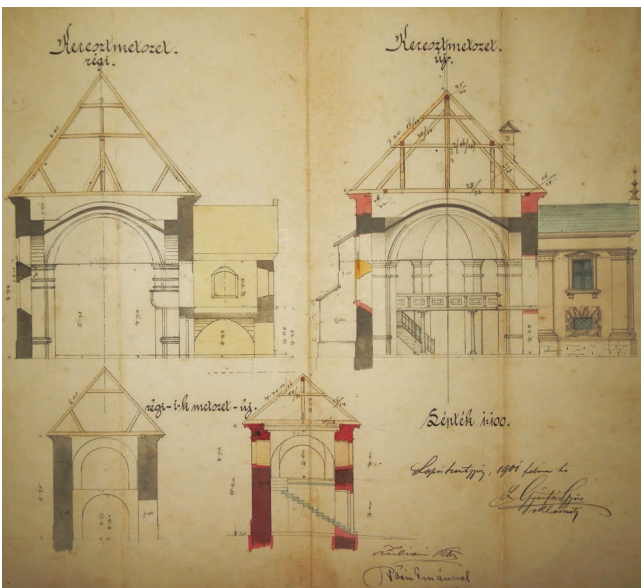
¹⁹ A Mikó Miklós patrónus által finanszírozott felújításra ma is egy a templom nyugati kapuja felett található kőtábla emlékeztet.

9. kép. Jellegzetes tetőszerkezeti megoldások a 18. század végéről, 19. század elejéről: (1) Bodos, (2) Bita, (3) Étfalva (a szerző felvételei, (1) 2017, (2) 2015, (3) 2015).

10. kép. Jellegzetes tetőszerkezeti megoldások a 19-20. századból: (1) Bikfalva, (2) Vajnafalva (a szerző felvételei, (1) 2015, (2) 2017).

11. kép. A középajtai templom átalakítási tervei 1901-ből (a szerző felvétele (2017), forrás: Középajtai Református Egyház Levéltára, a terveket készítette: Gyárfás Győző, Sepsiszentgyörgy, 1901).

val, szegletkötőkkel és függesztő oszloppal épül, a tető síkjában merevítő elemekkel vagy hosszmerevítéssel – a talpszelemeneket és a tetőszerkezet kontyolt alakját leszámítva – nem vagy csak éppen rendelkeznek. Egyes esetekben az állások támaszköze is igen alacsony, illetve a keresztmetszetek meglehetősen csekélyek, különösen a barokk kori – már mondhatni – pazarló anyaghasználat tükrében.

Az étfalvi templom (9. kép) a bitai példa egy továbbgondolt variációjaként értelmezhető, mivel itt már egyértelműen megjelennek a mellszorítók, a dűltszék elemei, a trapéz alakú derékszelemen, mindamellett a jellegzetes ségek mellett (szegletkötő, függesztőoszlop, az állások azonos alapképlete), melyet a bitai templom képvisel.

Utóbbi két szerkezeti típus és variációik a háromszéki református templomállomány legjellegzetesebb tetőszerkezeti megoldásai, melyek egyetlen „tisztá” típusba sem sorolhatóak, inkább önálló típusként értelmezhetőek.

A 19. század közepén jelentek meg az egytetemes tendenciákkal egyre inkább összhangban azok a szerkezetek, melyek jóval több mérnöki szemléletre és egyszerűbb, tisztább erőjátékú működésre utalnak. Bikfalva késő középkori tornya mellé 1863-ban építettek új hajót, melynek tetőszerkezete jó példa a függesztő művel kombinált historizmuskori szerkezetekre (10. kép). A középajtai

12. kép. A bikfalvi református templom 1911-ben és napjainkban (forrás (1): Székely Nemzeti Múzeum, Fotótéka, Ltsz.: JA10_041_2 A bikfalvi ref. templom (képeslap), (2) a szerző felvétele, 2015).

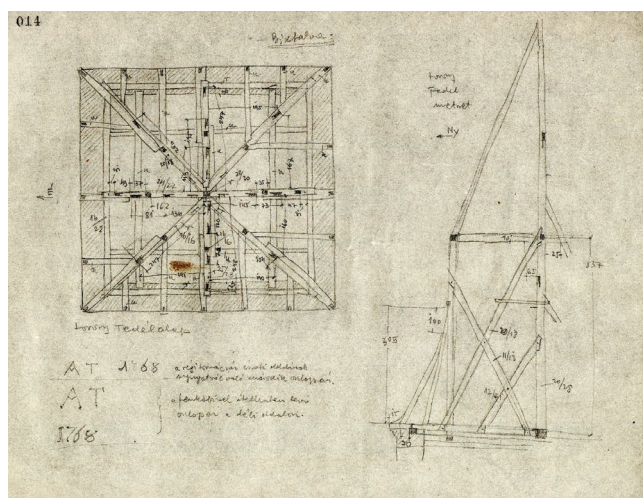
templom 1901-es átépítési tervei Gyárfás Győző sepsiszentgyörgyi építész munkáját dicsérik (11. kép). E példa különlegessége abban áll, hogy nemcsak a ma is látható állószerű tető terveit tartalmazza, de a korábbi – feltehetően 18. század végi – tetőszerkezet rajzát is, mely szintén a fentebbi, bitai és étfalvi típusok rokona.

Vajnafalva esetében egy 1931-ben épült szerkezet látható, mely tulajdonképpen már kortárs megoldásként is értelmezhető. A boltozat léte miatt ugyanis a tetőszerkezet szétszűsítését nem a talpszелеmenek síkja felett közvetlenül oldották meg, hanem szükséges volt ferde fém vonórudak beépítése, mely némiképp hasonlatos a korábbi fa megoldásokhoz (10. kép).

Toronymsisakok és haranglábak

Az erdélyi toronymsisakok felépítése és tipológiai áttekintése hasonlóan szükséges lenne a tetőszerkezetekéhez, melyre jelen tanulmány terjedelme miatt sem vállalkozhat. A háromszéki régióknak azonban érdemes megemlíteni egy egyedülálló jelenségét. A barcasági területekkel való szoros földrajzi, gazdasági és szellemi kapcsolat révén az ott oly jellegzetes – leginkább a szász evangélikus templomépítészettel jellemző – toronymsisakok a szomszédos református templomokra is hatással voltak.

Ma már tulajdonképpen csupán a sepsimagyarósi – esetleg a csomakőrösi – templom sisakja őrzi a „szászos” formavilágot, melyet szerényebb esetekben a sisak derekán közbeiktatott dob –, mely gyakran kilátóhelyként szolgál –, igényesebb példák esetében a négy- és nyolcszög ritmusára szerkesztett sisakforma adja. Egykor vélhetően Háromszék déli területein elterjedtebb volt a fentebbi formavilág, ennek egy tanúja a bikfalvi templomról fennmaradt történeti fotó 1911-ből, mely a Székely Nemzeti Múzeumban található (12. kép).²⁰

13. kép. A bikfalvi református templom egykori toronymsisakjának szerkezeti rajzai (forrás: Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár), Debreczeni László hagyatéka, Vázlatkönyvek, 1937. pp. 14.).

A képeslapon szembevetendő a brassói fekete templom sisakjával való hasonlóság. A ma látható Debreczeni László-féle sisakot megelőző 1768-ban épült sisakszerkezet maga a rajzoló mérte fel, vázlatkönyvei alapján mi is ismerhetjük pontos felépítését (13. kép).²¹ Félfecskefarok lapolásokkal és András-kereszt merevítésekkel jellemezhető a szerkezet, legjellegzetesebb pontja azonban a négyzet nyolcszögesítésére tett szerkezeti megoldása.

A szászos toronymsisakokon túl a legtöbb háromszéki példa igen egyszerű megjelenéssel bír, kivételt képezve ez alól a barokk kor összetett hagymasisakjai, melyek azonban szintén kevés helyen lelhetőek fel. Korábban Háromszéken, ahogyan Erdély szerte, jóval több fa torony és harangláb volt található. Utóbbiak alatt nem csupán a klasszikus értelemben vett, könnyen azonosítható példák értendőek, hanem többek között a tetőszerkezetbe integ-

²⁰ Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy), Fotótéka, Ltsz.: JA10_041_2; A bikfalvi ref. templom (képeslap).

²¹ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár), Debreczeni László hagyatéka, Vázlatkönyvek, 1937. pp. 14.

14. kép. Háromszéki református haranglábak: (1) Kálnok, (2) Ikfalva (a szerző felvételei, (1) 2015, (2) 2017).

rált haranglábak, illetve a kő- és téglatornyok belsejében ágaskodó komplex faszerkezetek, melyeknek a harangállvány lezárását képezi.

Napjainkra Kovászna megye református templomai közül mindössze három mellett található harangláb, ezek közül pedig leginkább a kálnoki tarthat ismertségre számot (14. kép).

A jövőben vélhetően a haranglábak száma tovább fog csökkenni, ahogy ezt az elmúlt évek tendenciái is mutatják. Archív fotók és vizitációs feljegyzések azonban tanúskodnak arról, hogy egykor a megyében fél száz körül lehetett a haranglábak száma.²² Nem tudható, hogy e szerkezetek megjelenése, kvalitása pontosan milyen lehetett, de a fennmaradt forrásokból következtethetünk, hogy Háromszéken igazán letisztult toronyforma szerkezetek álltak, melyek megoldásaikban a legegyszerűbb keresztmerezítéseket és lapolásokat, csapolásokat alkalmazták (14. kép).

²² Források: Herepei – Szabó T. 1939., Csáki – Szöcsné Gazda 2001., Buzogány (szerk.) 2005., valamint a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) és a Néprajzi Múzeum (Budapest) fotógyűjteményei.

Fatemplomok nyomában

A fatemplomok jelenléte Háromszéken napjainkban már nem értelmezhető, mégis fontos megemlékeznünk róluk, hisz aligha festhető teljes kép a 17-19. századi székelyföldi protestáns templomépítészetről ezen épületípus nélkül.

A Sepsiszentgyörgyi és Orbai Református Egyházmegye közreadott egyházi vizitációinak nyomán²³ legalább öt olyan település jegyezhető fel, ahol korábban fatemplom szolgált a híveket: Bodola, Vajnafalva, Sepsiszentkirály, Papolc és Kökök. A háromszéki fatemplomok megjelenésükben nem voltak egységesek. A bodolai templomról az alábbiakat jegyezték fel:

„Vagyon a bodolai ref. eklézsiának a falu közepében kölabakra fakötésekből épített, zsendellyel fedett temploma. A templombejáró első ajtó felett vagyon hasonló kötés torony.”²⁴ míg a sepsiszentkirályi templom 1759-ben „rég, romladozott fából való” volt.²⁵ Fotosmartonos egykori templomáról azt tudjuk, hogy a mai épülethez hasonlóan szintén a két falu közötti határban állt, tornya 1795-ben „fából a templom rakáson fellyel (addig merő

²³ Buzogány (szerk.) 2005., Csáki – Szöcsné Gazda 2001.

²⁴ Herepei – Szabó T. 1939. p. 6.

²⁵ Herepei – Szabó T. 1939. p. 8.

15. kép. A vajnafalvi régi fatemplom, 1929-ben
(forrás: Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár), Debreczeni László hagyatéka).

kő) köttetett és a fa közé téglából kirakatott”.²⁶ Mint látható a boronafalastól a favázás szerkezetekig több építési mód is használatos volt Háromszéken.

Az utolsó háromszéki református fatemplomot 1930-ban bontották le Vajnafalván (15. kép).²⁷

Szerencsésnek nevezhető, hogy a megelőző évben Debreczeni László az Erdélyi Református Egyházkerület Műemlékbizottságának megbízásából az épület felmérési rajzait elkészítette.²⁸ Bár a rajzok legrészletesebben a templom haránt irányú főbejárata fölé magasodó haranglábat örökítették meg, a rajzoló hagyatékában található fényképek és levelezések segítségével a templomról egy teljesebb kép alkotható. Építési idejét 1852-re teszik²⁹, szerkezeti felépítését tekintve boronafalás épület volt, különlegességét a hajó mindkét rövidebb oldalán megépített poligonális lezárások adják.

²⁶ Herepei – Szabó T. 1939. p. 7.

²⁷ Az egykori templom története itt: Havadtóy 1933.

²⁸ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár), Debreczeni László hagyatéka, Vázlatkönyvek, 1929. pp. 12-14.

²⁹ Havadtóy 1933. p. 7.

Egy ismert példa alapján természetesen nem állítható, hogy a teljes egykori háromszéki fatemplom állomány olyan különleges lett volna, mint a vajnafalvi példa, de mindenképpen felhívja a figyelmet egy olyan épülettípusra, mely lehetséges, hogy jóval több térformálási és szerkezeti érdekességgel bír számunkra, mint azt gondolnánk. Ennek a feltevésnek a megválaszolása azonban a jövő feladatai közé tartozik.

IRODALOM

BALOGH, I. (1935): Magyar fatornyok. Budapest.

BORDI, ZS. L. – MÉDER, L. L. (2009): A kálnoki református templom régészeti kutatásának rövid ismertetése. In: Acta Siculica, Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, Sepsiszentgyörgy, pp. 261-282.

BUZOGÁNY, D. (szerk.) (2005): A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei (1728-1790), Kolozsvár.

CSÁKI, Á. – SZŐCSNÉ GAZDA, E. (2001): Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. (1677-1752), Sepsiszentgyörgy.

HAVADTÓY, S. (1933): A vajnafalvi templom építésének története (1930-32). Tipografia Szabó-Nyomda, Covasna.

- HEREPEI, J. – SZABÓ T., A. (1939): Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. In: Erdélyi Tudományos Füzetek. 107. sz., Dr. György Lajos (szerk.), Az E.M.E. Kiadása.
- KRÄHLING, J. – LACZKOVICS, J. (2006): De L’Orme rendszerű deszkaíves térlefedések Magyarország újkori templomépítészetében. In: Építés – Építészettudomány 34 (3–4), pp. 361-386.
- MIHÁLY, F. – SZŐCSNÉ GAZDA, E. (2012-2013): A barátosi református templom kazettás mennyezete. In: Acta Siculica, Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, Sepsiszentgyörgy, pp. 625-644.
- TOMBOR, I. (1968): Magyarországi festett mennyezetek és rokonemlékek. A XV.-XIX. századból. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH, B. (2017): Történeti faszerkezetek kutatása Sepsi-szék templomaiban – Különös tekintettel a tetőszerkezetekre (Kovássza megye, Románia), Csíkszereda, forrás: <https://www.academia.edu/s/982d2fb2db/torteneti-faszerkezetek-kutatasa-sepsi-szek-templomaiban-kulonos-tekintettel-a-tetoszerkezetekre-kovaszna-megye-romania>; utolsó megtekintés: 2019.02.25.

Danielisz Dóra
Építész / PhD hallgató
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi
Egyetem
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
H-1111 Budapest, Műegyetem rakpart 3. K. II. 82.
Telefon: +36-1-463-1330

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA